

УДК 378(082):159.9

ББК 74.58+88я43

П 68

Рецензенти:

А.Б.Коваленко – доктор психологічних наук, професор, кафедра соціальної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Т.П.Вісковатова – академік УАН, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри диференціальної і експериментальної психології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

В.О.Моляко – академік АПН України, доктор психологічних наук, професор (Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України)

М.Л.Смульсон – доктор психологічних наук, професор (Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України)

Редакційна колегія:

Максименко С.Д., дійсний член АПН України, доктор психологічних наук, професор (відповідальний редактор); **Балл Г.О.**, член-кореспондент АПН України, доктор психологічних наук, професор; **Болтівець С.І.**, доктор психологічних наук, професор; **Боришевський М.Й.**, член-кореспондент АПН України, доктор психологічних наук, професор; **Онуфрієва Л.А.**, кандидат психологічних наук, доцент (відповідальний секретар); **Чепелєва Н.В.**, член-кореспондент АПН України, доктор психологічних наук, професор; **Шинкарьок А.І.**, доктор психологічних наук, професор (заступник відповідального редактора).

*Друкуються за ухвалою вченої ради
Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України
(протокол № 4 від 15 квітня 2010 р.),*

*Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
(протокол № 3 від 1 квітня 2010 р.)*

П 68 **Проблеми сучасної психології:** Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 8. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – 832 с.

У збірнику наукових праць висвітлюються найбільш актуальні проблеми сучасної психології, представлено широкий спектр наукових розробок вітчизняних дослідників. Здійснено аналіз проблем, умов і труднощів психічного розвитку, вікових й індивідуальних особливостей становлення особистості та психології навчання.

Збірник наукових праць адресований професійним психологам, докторантам і аспірантам, усім тим, хто цікавиться сучасним станом розвитку психологічної науки.

УДК 378(082):159.9

ББК 74.58+88я43

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації серія КВ № 14574-3545Р від 11.11.2008 р.*

*Збірник внесено до Переліку наукових фахових видань України з психології
(Постанова Президії ВАК України № 1-05/2 від 27 травня 2009 року)*

© Автори статей, 2010

© “Аксіома”, видання, 2010

УДК 159.923.2

С.Д. Максименко, В.І. Осьодло

Структура та особистісні детермінанти професійної самореалізації суб'єкта

*Людина приречена на пошук
сутності, сенсу життя, бо той, хто
відчуває своє життя без смислу, не
тільки нещасливий, але й навряд чи
життєздатний.
А. Ейнштейн*

У статті обґрунтовано актуальність і перспективи вивчення самореалізації суб'єкта. Запропонована рівнева структура професійної самореалізації та її основні особистісні й суб'єктні детермінанти.

Ключові слова: професійна самореалізація, рівнева структура, особистісні та суб'єктні властивості.

В статье обоснованы актуальность и перспективы изучения самореализации субъекта. Предложена уровневая структура профессиональной самореализации и ее основные личностные и субъектные детерминанты.

Ключевые слова: профессиональная самореализация, уровневая структура, личностные и субъектные свойства.

Постановка проблеми. Сучасність пред'являє до суб'єкта діяльності підвищені вимоги щодо наявності у нього творчої активності, уміння знаходити нові шляхи вирішення проблем, уміти по-новому підходити до них, знаходити нові форми роботи з персоналом, уміти впливати на людей. За останні роки в житті країни та населення відбулися серйозні зміни, які стосуються моральних, етичних, життєвих, професійних норм поведінки тощо. Все це вимагає нових підходів до дослідження психосоціальних процесів у суспільстві, й насамперед у вивченні феномена професійної самореалізації особистості.

Вивчаючи професійну самореалізацію, слід відмітити кілька суттєвих моментів, які можуть допомогти прояснити ситуацію, що склалася в психологічній науці стосовно феномена професійної самореалізації.

По-перше, професійна самореалізація є надзвичайно важливою на шляху професійного становлення особистості, оскільки саме професійна діяльність слугує основним критерієм, що дає людині можливість з'ясувати, вдалося її життя чи ні.

© С.Д. Максименко, В.І. Осьодло **3**

Щодо професійної складової життєвого шляху особистості, то пріоритет в психологічних дослідженнях віддається вибору професії. Проте питання подальшої побудови перспективи професійного шляху та психологічні механізми професійного зростання й успішності в професії залишаються поза увагою дослідників. Це зумовлює необхідність уточнення поняття професійної самореалізації особистості й дослідження особистісної детермінанти цього процесу.

По-друге, в наявних дослідженнях аналіз феномена професійної самореалізації здійснюється у тісному взаємозв'язку з вивченням здатності особистості щодо творчого самоперетворення різних аспектів її Я. Тому важливо проаналізувати основні положення зазначеного напрямку в контексті професійної самореалізації особистості.

Ключовою є проблема, яка полягає у визначенні причинної детермінації процесів самореалізації. З методологічної точки зору проблема полягає в існуванні двох поглядів на детермінанти розвитку особистості, звідси й розбіжність у поглядах на саму проблему. Чи вважати самореалізацію вродженою властивістю, наперед визначеною здатністю людини (як наполягають гуманісти), чи визнати її процесуальну детермінацію, тобто погодитися з думкою, що все починається "тут і тепер".

По-третє, основу ефективної професійної діяльності особистості складає можливість реалізувати себе у творчій праці. Але, на жаль, часто мотивами трудової діяльності людини є не прагнення до самоактуалізації через творчу працю, а прагнення задовольнити свої біогенні й соціогенні потреби більш низького порядку. Тому дуже важливо виявити психологічні умови професійної самореалізації особистості, тобто те, наскільки взаємозалежні сформовані ціннісні орієнтації з вибором професії і наскільки людина бачить особистісний смисл у своїй професійній діяльності. Враховуючи зазначене, зміст професійної самореалізації, на нашу думку, неможливо зрозуміти без аналізу й врахування життєвих принципів і смислів, життєвих цінностей, ідеалів, життєвих можливостей і здібностей, життєвих домагань та ін., того, що ще недостатньо розроблено в сучасній психології. Зміна такої ситуації можлива лише при зміщенні акцентів у психологічних дослідженнях особистості.

По-четверте, важливість феномена професійної самореалізації проявляється не тільки в процесі поступального особистісного й професійного розвитку, самовдосконалення, досягнення гармонії, але й відіграє важливу роль в усіх інших формах реалізації особистості – соціальній, особистісній та ін.

По-п'яте, професійна самореалізація в будь-яких формах дозволяє задати для конкретної людини доволі чіткі межі та орієнтири

можливого й бажаного (її дій і вчинків, діяльності й поведінки, активності в цілому). За допомогою професійної самореалізації практично задається соціально-психологічний простір перебування (існування) суб'єкта в професії, професійні смисли і принципи, цінності й ідеали, норми і правила.

Професійне майбутнє, яке людина уявляє як потенційно можливе, виконує функції суб'єктної регуляції і, будучи метою професійного шляху, впливає на життєві вибори, вчинки та діяльність суб'єкта, на вектор його професійного розвитку і реалізацію професійного потенціалу. Це дозволяє охарактеризувати суб'єктивну перспективу професійного шляху людини як необхідну передумову професійної самореалізації особистості й зумовлює потребу її подальшого вивчення. Водночас, професійна складова життєвого шляху особистості та професійна самореалізація особистості виступають як найбільш можливе втілення людиною свого внутрішнього буттєвого потенціалу у професійній діяльності [6; 18; 19; 20; 29 та ін.].

По-шосте, сконструйований суб'єктом простір включає найбільш значимі події та явища діяльності, які є вираженням власної індивідуальності як значимої й потрібної для себе та інших (самовираження), самоздійснення (реалізація своїх потенцій), самоутвердження, самостійності (здатність до планування, регулювання цілеспрямованості власної діяльності, до рефлексії та саморефлексії), творчості (здатність до автономної поведінки, саморегуляції й міжсуб'єктної взаємодії), самоосвіти, впевненості в собі, послідовності в досягненні цілей, умінні відстоювати свої права тощо. Високий рівень самореалізації є результатом становлення усвідомленої суб'єктної позиції особистості на шляху виявлення, розкриття та опредметнення своїх сутнісних сил.

Українські та російські науковці (К.О.Абульханова-Славська, Л.І.Анциферова, О.Ф.Бондаренко, Є.І.Головаха, Г.С.Костюк, О.О.Кроник, Д.О.Леонт'єв, Г.В.Ложкін, С.Д.Максименко, В.Г.Панок, В.А.Роменець, С.Л.Рубінштейн, Л.В.Сохань, В.О.Татенко, Т.М.Титаренко, Н.В.Чепелева та ін.) розглядають самореалізацію як переважно свідомий, цілеспрямований процес розкриття власного потенціалу й опредметнення сутнісних сил особистості в її різноманітній практичній діяльності. Незважаючи на існування уявлень про самореалізацію як реалізацію людиною свого потенціалу, остання безпосередньо не вивчалася, проте певне розуміння цього феномена так чи інакше в літературі проглядалося. До поняття потенціалу особистості зверталосся багато психологів [1; 2; 13; 15; 22 та ін.], які в поняття потенціалу включали розвиток людини як

особистості і як суб'єкта діяльності. Розвиток особистості був представлений її здібностями, системою знань, умінь і навичок та у взаємозв'язках системокомплексів властивостей різних рівнів організації людини. Тобто особистість з її потребами до самореалізації визначається як досягнута нею єдність багатьох індивідуальних та соціально-детермінуючих тенденцій і своєї ціннісної телеологічної інтенційності, потенційності суб'єкта. Ця єдність досягається в способі функціонування особистості, об'єктивації в часі і просторі життєвого шляху, багатоманітності її форм, сфер, систем. Прагнення до реалізації своїх можливостей закладено в кожній людині і, на думку представників різних психологічних шкіл, є її найважливішою, центральною якістю, необхідним атрибутом життєдіяльності здорової, зрілої особистості.

Таким чином, за результатами аналізу теоретичних уявлень зарубіжних та вітчизняних психологів про самореалізацію особистості ми можемо зробити висновок, що остання найчастіше розглядається в контексті філософсько-соціологічного та психологічного підходів [6; 9; 11; 16; 21; 24; 26 та ін]. В рамках першого підходу вчених приваблює світоглядна природа самореалізації, культурологічні моделі життєвого шляху та життєві перспективи особистості. Основна частина питань, які стосуються самореалізації в межах другого підходу, може бути віднесена до смисложиттєвих і ціннісних орієнтацій, їх динаміки та розвитку самосвідомості особистості. Враховуючи зазначене, очевидно, що психологічне дослідження професійної самореалізації особистості має містити у собі врахування життєвих принципів і смислів, життєвих цінностей, ідеалів, можливостей, домагань особистості, а також вивчення різних компонентів структури професійної самосвідомості на основі психологічної теорії діяльності, що припускає вивчення таких компонентів системи діяльності, як мотиви, цілі, професійно важливі якості тощо. Наявність окремих досліджень в рамках зазначених підходів вимагає сформулювати цілісне уявлення про феномен професійної самореалізації, що неможливо без розкриття її змістової й процесуальної складових, визначення структури та особистісних детермінант професійної самореалізації суб'єкта.

У відповідності до вищезазначеного **метою** цієї статті є теоретичний аналіз основних характеристик професійної самореалізації суб'єкта, обґрунтування її структури та особистісних детермінант.

Результати теоретичного аналізу та основні характеристики професійної самореалізації суб'єкта

Для розкриття сутності професійної самореалізації суб'єкта необхідно проаналізувати її зміст та основні характеристики. Базою

для теоретичного аналізу та обґрунтування наявності різних рівнів самореалізації послужили теоретичні розробки про: регуляторний характер перебігу психічних процесів та взаємозв'язок психіки й зовнішнього середовища (І.М. Сеченов); саморегуляцію (П.К. Анохін), концепцію індивідуальних відмінностей (О.Ф. Лазурський), динамічний підхід до вивчення особистості (Л.І. Анциферова, К.О. Абульханова), положення про системний підхід (Б.Ф. Ломов), психології смислу та діяльності (Д.О. Леонт'єв), психологічні детермінанти життєвого самоздійснення людини (С.Д. Максименко) та ін.

Професійну самореалізацію як спосіб функціонування й розвитку особистості можна одночасно віднести до трьох основних класів психічних явищ, тобто вона може виступати як процес, стан (зріз на певному етапі) і властивість суб'єкта. Самореалізація як процес є провідним класом психічних явищ і дозволяє комплексно і системно вивчати життєдіяльність людини. Відповідно до цього самореалізація суб'єкта включає *усвідомлення, вибір і реалізацію тих аспектів індивідуальності, які сприяють його самовираженню, реалізації своїх потенцій, формування суб'єктом власної системи смислів, цінностей, мотивів, уявлень про себе, постановку цілей і визначення способів їх досягнення, у т.ч. й перетворення себе.*

Головним психологічним процесом самореалізації є пошук суб'єктом свого способу життєдіяльності. За мінливістю особистості стоїть динамізм її життєвих відношень, який наглядно проявляється в той час, коли особистість трансформує власну ідентичність, піднімаючи планку власних домагань. І від того, як інтерпретується цей феномен, значною мірою буде залежати розуміння самореалізації в цілому. Під пошуком ми будемо розуміти складний комплекс дій, які мають місце у внутрішньому світі індивіда і спрямованих на створення й формування, конструювання й побудову, творення свого способу, шляху власного життя.

Зіставивши з певною мірою наближення відомі ієрархічні моделі окремих психологічних феноменів [6; 8; 11; 18 та ін.], розглянемо можливу структуру професійної самореалізації. Для забезпечення коректності виокремлення рівнів професійної самореалізації слід зосередитися на сутнісній природі самореалізації. Для цього доцільно виділити, як мінімум, дві групи характеристик цього феномена: змістові й формально-динамічні.

Основні **формально-динамічні характеристики** професійної самореалізації: **ступінь сформованості** (усвідомленість, цілісність, наявність та ступінь сформованості життєвої та професійної програми, самовизначення тощо); **широта** (багатоманітність способів

досягнення професійних цілей та прийняття рішень); **гетерогенність/гомогенність** системи принципів, цінностей, ідеалів, цілей, мотивів, очікувань; **ситуативна мінливість/стабільність** – чутливість до випадкових зовнішніх впливів, зміни індивідуального стану, настрою тощо; **інтенсивність** процесу самореалізації (швидкість і продуктивність); **характер динаміки** (поступальний, стрибкоподібний, циклічний та ін.); **успішність, ефективність, результативність, адекватність професійної самореалізації** – прямі показники (ступінь задоволеності різними сферами професійної діяльності й життям у цілому, суб'єктивна якість життя, суб'єктивне благополуччя, щастя та ін.; опосередковані показники (ступінь і швидкість професійного вигорання).

Сутність оцінки формально-динамічних характеристик полягає в орієнтації на якісні зміни особистості, яка є автором (ініціатором) власних змін, перетворень і форм розвитку. Розвиток особистості ми розглядаємо як послідовне розгортання власних перетворень, коли у людини стає більше: інтересів, а відповідно й стимулів до життя – смислового наповнення життя, можливості аналізувати – відрізнити одне від іншого, можливості синтезувати – бачити взаємозв'язки подій і явищ, розуміння людей, внутрішньої свободи й незалежності, відповідальності, взятої на себе добровільно, довіри до світу й до людей, у т.ч. й до себе.

Формально-динамічні характеристики самореалізації, їх виокремлення, співвідношення, взаємозв'язки та виміри є надзвичайно важливими для проведення емпіричних досліджень та визначення результативних характеристик самореалізації. Розглядаючи змістову складову самореалізації, в ній доцільно виокремити інтегральні та часткові характеристики. До інтегральних характеристик в першу чергу слід віднести світогляд, образ світу й ставлення до нього, уявлення про себе, самоусвідомлення, ідентичність, спрямованість особистості.

Отже, в основі самореалізації лежить актуалізація психічних утворень, які забезпечують здійснення потенцій особистості. Рівень самореалізації в першу чергу зумовлений ступенем розвитку інтегральних утворень, “сформованістю особистісно-смислових механізмів, що актуалізують такі утворення й використовуються суб'єктивними стратегіями самореалізації” [11, с.107]. Близьку до зазначеної позиції висловлює й К. О. Абульханова-Славська [1], яка визначає, що особистість як суб'єкт життя постійно спрямована на самовдосконалення, досягнення ідеалу. Така активність дає можливість особистості усвідомити себе як суб'єкта, ставитися до себе як до джерела життєвих змін, причини подій і вчинків.

Частковими змістовними елементами виступають: основні цінності суб'єкта, принципи, цілі, мотиви, уявлення про життєві перспективи та етапи життя, оцінка своїх можливостей і здібностей, очікування суб'єкта пов'язані зі своєю власною активністю тощо. Перераховані феномени певною мірою можуть бути віднесені до результативних змістових елементів самореалізації.

Адаптація людини до професійних умов та прагнення до самореалізації ґрунтуються на взаємних змінах особистості та її оточення, і нерідко описується як процес, спрямований на ефективне подолання труднощів за допомогою успішного прийняття рішень, прояву ініціативи, відповідальності й здібностей до передбачення наслідків прийнятих рішень. Тому, розглядаючи самореалізацію як процес в її змісті, можна виділити комплексні процесуальні елементи: *стратегія життя, стиль життя, образ життя, життєві сценарії* та ін. Перелічені комплексні феномени утворюються більш частковими. До них належать: допустимі (недопустимі) способи досягнення поставлених цілей (пов'язані зі спрямованістю особистості, відношенням до соціальних та моральних норм та ін.); уявлення про правила прийняття рішень; принципи збору та аналізу інформації, у т.ч. відношення до різних її джерел; уявлення про необхідні та гранично допустимі затрати часу, матеріальних та психологічних ресурсів; уявлення про необхідні та гранично допустимі рівні та цикли активності.

Отже, категорія самореалізації дозволяє комплексно та системно вивчати життєдіяльність суб'єкта. Оскільки більшість авторів пов'язують суб'єктність з високими рівнями особистісного розвитку то очевидно, що й теоретична і емпірична розробка цього питання вимагають розробки адекватних критеріїв самореалізації. Досліджуючи самореалізацію як процес і результат в основних сферах діяльності, й насамперед у професійній, ми можемо сформулювати узагальнені показники її критеріїв: *організаційного* – характер цілей, мотивів, ціннісних орієнтацій та умов розвитку кар'єрного зростання, їх усвідомленість, рівень домагань, ставлення до обраної професії, бажання оволодіти необхідними знаннями, уміннями, навичками та ін.; *діяльнісно-творчого* – переважаючі засоби і способи реалізації професійної діяльності, професійна компетентність; професійна спрямованість, самоконтроль, ступінь вираженості професійної етики; характер творчої активності та уміння творчо розв'язувати професійні задачі; ступінь реалізації творчого потенціалу особистості; *суб'єктно-особистісного* – рівень сформованості суб'єктних якостей і особистісно-професійного розвитку; *результативно-професійного* – рівень результативності професійної діяльності, у т.ч. реалізації професійних знань, умінь, навичок і практичних професійних дій.

Вивчення проблеми самореалізації передбачає можливість виокремлення можливих її рівнів. Рівень самореалізації може бути “безпосередньо детермінований розвитком особистості й виражати міру адекватності докладання зусиль по самоздійсненню в діяльності й творчості” [11, с.111]. Для розв’язання життєвих задач суб’єкт може змінювати свою внутрішню цілісність починаючи від психофізичного й закінчуючи ціннісно-смісловим розвитком. Як відзначає Л.І. Анциферова в таких ситуаціях відбувається перебудова потребова-мотиваційних, функціонально-енергетичних, інструментально-операціональних, установочно-диспозиційних та ін. характеристик особистості.

Перераховані вище змістові елементи самореалізації відрізняються за своїм значенням для життєдіяльності суб’єкта, за своїми зв’язками й взаємовпливами, тобто утворюють деяку структуру. Під час вивчення й розробки поняття “самореалізація”, за незначним виключенням [9; 11; 28], ми практично не зустріли запропонованої структури цього феномена. Незважаючи на відносну повноту розробки моделі, запропонованої російською дослідницею Л.О.Коростильовою, специфіка динаміки самореалізації саме у професійній діяльності викликає потребу в розробці додаткової моделі самореалізації.

Професійне середовище, до якого належить особистість, розвивається не тільки за універсальними, але й за своїми власними законами. Який спосіб життєдіяльності вибере суб’єкт діяльності в динамічних умовах, буде залежати від основного вектора розвитку самореалізації – конкретної особистості. В цьому контексті структурні елементи самореалізації суб’єкта також набувають змін упродовж його життя.

В подальшому важливо визначити, які елементи змінюються найбільше, який характер змін і як вони взаємопов’язані з особливостями функціонування й розвитку суб’єкта в цілому, особливостями зміни середовища. На ці та деякі інші питання, на нашу думку, може відповісти запропонований нижче варіант структури професійної самореалізації.

Дослідження самореалізації в багатьох сферах дозволяє об’єднати досягнення загальної психології, психології особистості, а також досягнення психологічної практики й запропонувати рівневу модель професійної самореалізації. Система рівнів представляє собою ієрархічну упорядковану структуру, побудовану на певних теоретичних засадах та експериментальних даних. До таких засад в першу чергу слід віднести різновиди механізмів самореалізації, які представлені в контексті теорії мотивацій (А. Маслоу), смислу життя

(Д. Леонтьєв), онтогенетичного розвитку (С. Максименко), життєвих переживань (В. Василюк, Ю. Швалб), стратегій життя (К. Абульханова) та ін. Відповідно до перелічених можливих змістових елементів самореалізації, які відрізняються між собою своєю значимістю для життєдіяльності суб’єкта, нами визначено три рівні професійної самореалізації: **адаптаційно-репродуктивний, діяльнісно-творчий** (рівень виконання соціальних ролей) і **суб’єктно-особистісний** (рівень смисложиттєвої й ціннісної реалізації).

В такій структурі елементи самореалізації, які складають її психологічну основу, ієрархічно організовані, утворюють відповідні рівні. Визначені рівні цілком узгоджуються з відомими модусами людського існування: *володіння, соціальних досягнень і служіння* [28]. Діяльність являє собою основний спосіб існування людини, пізнання нею світу і самовираження в суспільстві. З цього погляду самореалізація може бути зрозуміла як динамічне розгортання особистості, як особливий тип послідовності особистісних перетворень, як закономірна зміна її функціональних станів. Згідно з законом трансформації етапів розвитку якого-небудь явища в структурні рівні його організації можна прийти до висновку, що ці модуси відображають також рівні професіоналізму та професійної самореалізації.

У кожного структурного рівня, очевидно, може бути своя провідна функція. Можна також передбачити, що провідною функцією на першому рівні є *оптимальна адаптація* та досягнення суб’єктом оптимальної позиції в системі організаційних взаємозв’язків.

Перейдемо до розкриття змісту кожного із виділених рівнів самореалізації. На першому, **адаптаційно-репродуктивному**, рівні відбувається копіювання зразків виконання діяльності, від фахівця тут потрібна здатність до чисто репродуктивної діяльності, пов’язаної з відтворенням деякого зразка. Діяльність представляється в цьому випадку як така, що складається з окремих виконавчих активів. Головне на цьому рівні здійснення діяльності – формування навичок, а поведінка обмежується посадовими інструкціями. Безпосередній характер відображення діяльності не дозволяє виділити сутнісні її характеристики, задає спрощену її побудову, що відповідно не може не позначитися на її якості.

Стереотипізація проблем у таких осіб зумовлена перш, за все, невмінням диференціювати проблеми на актуальні й перспективні. Особистісно індиферентне ставлення до проблем спостерігається на фоні нерозуміння їх смислу, причин виникнення й нездатності до прогнозу. Пасивна соціальна адаптація, відсутність цілеспрямованості не сприяють конструктивності рішень.

Для фахівців, яким властивий перший рівень, характерним є нормативно схвалений спосіб діяльності. Інші люди для них виступають лише як засіб досягнення власних цілей, професія частіше за все є лише засобом забезпечення матеріального благополуччя.

Низький рівень самореалізації зумовлений неадекватними саморозвитку динамікою та ієрархією життєвих смислів, їх слабкою диференціацією без поділу на головні та другорядні.

На другому рівні, **діяльнісно-творчому**, є вже деякі уявлення про діяльність в цілому, людина переходить до більш крупних її одиниць. Для фахівців, що здійснюють діяльність на цьому рівні, в її структурі починає виявлятися ієрархія, але вона носить ще нечіткий, випадковий характер. Відбувається спроба вирватися за межі ситуативних, необхідних для даної діяльності, рамок. Тут можлива часткова дезадаптація фахівця внаслідок того, що відкриваються закономірності більш глибокого розуміння професійної діяльності, які викликають до життя нові вимоги, які й сама людина пред'являє до професії й професія починає пред'являти до людини. Спостерігається деякий ефект відторгнення, оскільки фахівець вже бачить, що способи здійснення діяльності, вживані ним, далеко не кращі, а змінити що-небудь в своїй діяльності він часто ще не може. Через це ті фахівці, які знаходять в ній нове значення і можуть змінити своє відношення до неї, долають дезадаптацію; інші опускаються на перший рівень здійснення діяльності, що веде до адаптації, але перешкоджає особистісному розвитку професіонала.

Підсумком розвитку особистості на цьому рівні є інтеграція індивідуальних та соціально детермінуючих тенденцій, які визначають її досягнення в різних сферах життєдіяльності. Особистість уявляється як досягнення того, ким і як вона зуміла стати при певних зовнішніх і внутрішніх, психологічних, особистісних і соціальних умовах. Ця єдність досягається в способі функціонування особистості, об'єктивації в часі і просторі її життєвого шляху. Проте індивідуальна своєрідність у діяльності й поведінці особистості зумовлюються в основному не її зусиллями, а зовнішніми обставинами. Особистість ще перебуває у процесі постійної розбіжності з собою. Для того, щоб зберегти свою ідентичність, особливо важливу для її існування саме як особистості – життєві цілі, цінності, принципи, моральні якості, – вона повинна в умовах мінливої соціальної дійсності змінювати свої психологічні якості. Інколи цей рівень ще називають рівнем реалізації соціальних ролей і норм в соціумі [11; 29].

На третьому, **суб'єктно-особистісному**, рівні відбувається перехід до принципово нового розуміння будови професійної діяльності як

цілісного утворення. На цьому рівні складається системне уявлення про діяльність. З'являється радість творчості, відчуття господаря праці. Робота з обов'язку перетворюється на потребу, відбувається перетворення праці в культуру, – це особливий рівень здійснення діяльності. Йдеться про становлення людини як суб'єкта праці. Життя розгортається у напрямі, який задає змістовне конструювання свого життєвого шляху, визначає стратегію, тактику й конкретну реалізацію всієї ціннісно-сислової єдності особистості. Це рівень реалізації смисложиттєвих і ціннісних орієнтацій. На цьому рівні особистість як суб'єкт діяльності володіє конструктивним прогнозуючим мисленням, особистісним прийняттям проблем та вмінням приймати рішення.

Перетворююча ініціатива зумовлює виражену неповторність подій в житті та їх екстраординарність, що дає можливість творчо саморозвитися. Важливим є осмислення питань самореалізації людини як суб'єкта праці в контексті поняття “культура” і її культурного розвитку. Саме людський розвиток мислиться як “оволодіння собою”, пов'язаний і з “соматичним розвитком”, і з культурним досвідом, який набувається у взаємодії з людьми, писав Л.С. Виготський [5, с.51]. Це узгоджується з відомим положенням про те, що становлення людини має бути ізоморфним культурі, яка одвічно несе в собі гуманістичні ідеали. Порушені питання поки що є суто теоретичними і вимагають відповідних досліджень про залежність становлення людини (як суб'єкта праці) від культури, яка переходить у сферу професійної діяльності.

Отже, результати теоретичних та емпіричних досліджень підтверджують обґрунтованість запропонованої рівневої структури професійної самореалізації. Динаміка показників кожного рівня є вираженням процесу самореалізації зумовленого специфікою прояву особистісно-ситуаційних та мотиваційно-сислових механізмів, динамічного розгортання в часі таких психологічних утворень, як життєві цілі, основні цінності та ідеали, власні домагання, очікування тощо.

Особистісні та суб'єктні властивості як чинники самореалізації

Крім основних структурних елементів самореалізації, її змістових та формально-динамічних характеристик, існує ще ціла низка феноменів, які значимі для здійснення самореалізації. В першу чергу до них слід віднести окремі особистісні властивості, які детермінують особливості та успішність самореалізації, є вираженням власної індивідуальності. Особистість слід розглядати як складну систему, в якій диференціюються та інтегруються психічні властивості, що розвиваються в індивіді під впливом соціальних факторів під час його діяльності та спілкування з іншими людьми [10; 15; 18].

Звертаючись до критеріїв суб'єкта діяльності [20], ми можемо визначити центральні психічні властивості, які пов'язані з конструктивно-творчою діяльністю, оптимістичним світоглядом, стійкою позитивною самооцінкою, реалістичним підходом до життя, яскраво вираженою мотивацією досягнення успіху тощо. Одним із ключових особистісних утворень, що здійснює вплив на вибір стратегії оволодіння, є інтернальність й пов'язане з нею відчуття особистої відповідальності. Вибір стратегії оволодіння – феномен, що тісно пов'язаний із самореалізацією і є фактично одним із результатів самовизначення особистості в ситуації вибору. Тому особистісні властивості, значимі для вибору й реалізації життєвої й професійної програми, можна розглядати як особистісні детермінанти самореалізації.

Важливою характеристикою самореалізації особистості є здатність долати труднощі, які виникають на цьому шляху. Тому активне відстоювання своїх переконань, цінностей й ідеалів є показником стресостійкості особистості, що є надзвичайно важливим, особливо в соціально значимих видах професій. В різних ситуаціях стійкість, реалістичний підхід і добре розвинутий механізм когнітивного оцінювання дозволяють особистості гнучко вибирати різні стратегії поведінки в мінливих соціальних умовах. Як відзначає Л.І. Анциферова [2], людина має розвинути в собі метастратегічні техніки життя, і одна із них це здатність передбачити й попередити складні ситуації, блокувати наступ негативних подій.

Самореалізація передбачає набуття нового досвіду, а тому остання є дієвим психологічним феноменом по відношенню до соціальних умов, життєвих обставин, конкретної ситуації й навіть пов'язана з ризиком. Таким чином, схильність до ризику і стресостійкість в ризикованих ситуаціях – ще одна умова, що дозволяє суб'єкту повною мірою реалізувати свої ресурси в процесі самореалізації.

Важливою змістовною складовою самореалізації є самоздійснення як реалізація потреби у втіленні своїх сутнісних сил, своєї живої діяльності в предметних внесках, потреби у творчості, в особистісному спілкуванні, у соціально-перетворювальній діяльності тощо. Особистість не тільки цілеспрямована, але й самоорганізуюча система. Об'єкт її діяльності й уваги – не лише зовнішній світ, але й вона сама, що виявляється в почутті “Я”, що є уявленням про себе, самооцінкою, програмою самовдосконалення, здатністю до самопостереження, самоаналізу й саморегуляції. Суб'єкт усвідомлює себе, свій досвід, порівнює, презентує певний погляд, утверджує себе таким, яким він прагне бути, а також створює своє майбутнє. Тобто

людина, проживаючи своє життя, під впливом ставлення до образу “Я” конструює власну історію.

Відзначаючи самостійність особистості на шляху самореалізації, слід звернутися ще до однієї проблеми – співвідношення свободи й відповідальності. Багато вчених [9; 20; 21; 24; 27 та ін.] відзначають, що особливістю нового часу постала реально існуюча для багатьох людей проблема свободи вибору. В психологічному плані ця проблема є не менш гострою, ніж обмеження свободи. Тому для самоздійснення особистість повинна самовизначитись, їй потрібні орієнтири, які допомагають вибудовувати і реалізовувати певний вектор свого розвитку. Важливу роль при цьому відіграють ідеали, тобто образи людей, яким особистість намагається слідувати. Проте, коли характеристики ідеалу вступають у протиріччя з формальними (реальними обставинами життя), суб'єкт переживає це протиріччя. Справжнє самовизначення, як і в подальшому втілення (самореалізація) цього рішення в життя, значною мірою буде зумовлюватись зовнішньою детермінацією. Співвідношення зовнішньої і внутрішньої детермінації буде залежати від розуміння суб'єктом відповідальності як невід'ємної складової вільної особистості.

Розуміння психологічної сутності відповідальності сформульовано в працях багатьох відомих психологів [2; 4; 6; 7; 23 та ін.]. Відповідальність виступає як максимальне вираження суб'єктної позиції в діяльності – добровільне взяття на себе зобов'язань щодо її здійснення, готовність відповідати за її результати та ін. Крім того, таке розуміння відповідальності дозволить суб'єкту правильно оцінювати причини життєвих успіхів і невдач, тим самим частково захищаючи себе від завищених очікувань і домагань, глибоких потрясінь, значних втрат і розчарувань.

Отже, уявлення про життєві цілі, цінності й ідеали, мотиви й інтереси виступають значимою детермінантою життєдіяльності суб'єкта. При цьому слід відзначити, що властивості особистості є властивостями індивідуального суб'єкта. Можна передбачити, що саме рівень розвитку (вираженості) зазначених вище характеристик і ознак можуть здійснювати вплив на характер і успішність самореалізації суб'єкта.

К. Абульханова-Славська робить цікаву спробу розглянути кількісно-якісні характеристики становлення особистості суб'єктом: “очевидно, в психології, правомірне гегелівське поняття “міри” розвитку, міри становлення суб'єктом ... Різні люди різною мірою здатні організувати хід свого життя відповідно до своїх цілей і домагань, різною мірою реалізувати свої можливості, здібності, здійснити самореалізацію своєї індивідуальності в категоріях і формах власного життя” [1, с.46]. Отже, зі сказаного ми можемо

зробити висновок, що процес становлення особистості суб'єктом тісно пов'язаний з успішністю самореалізації особистості. Актуалізація суб'єктних якостей особистості є результатом знаходження нею справжніх смислів і цінностей, оптимальних стратегій їх досягнення. Таким чином, врахування суб'єктних властивостей особистості дозволяє внести суттєвий доробок в розвиток наукових уявлень про психологічну природу самореалізації.

Отже, враховуючи зазначене, можна виокремити такі властивості особистості, які вживають для дослідження самореалізації – усвідомленість, наявність гуманістичних установок, автономність, цілісність, відповідальність, стійкість, оптимізм, життєтворчість, схильність до ризику, розуміння себе, здатність до рефлексії та ін.

Існуючі дослідження [6; 9; 13; 22; 27; 28 та ін.] підтверджують наявність взаємозв'язку особистісних характеристик з успішністю самореалізації. Найчастіше до таких характеристик відносять конформізм/нонконформізм, навіюваність, самоконтроль, вольові якості, рішучість, рівень домагань, мотивацію досягнення успіху, гнучкість/ригідність, стресостійкість, інтелект, особливості мислення, здатність до навчання тощо.

У зазначених дослідженнях встановлено взаємозв'язок ціннісних орієнтацій особистості з рівнем осмисленості життя, локусом суб'єктивного контролю та особливостями міжособистісної взаємодії. Так, з низьким рівнем осмисленості життя особистості поєднана висока значимість цінностей розваг, матеріально забезпеченого життя, суспільного визнання. В таких результатах чітко прослідковується взаємозв'язок екзистенційної орієнтації особистості та її економічної й соціальної спрямованості. Інтернальний локус контролю супроводжується більш високою значимістю цінностей особистісної самореалізації – активного й продуктивного життя. Високий рівень самореалізації є результатом становлення усвідомленої суб'єктної позиції особистості на шляху виявлення, розкриття та опредметнення своїх сутнісних сил.

Отже, за результатами теоретичного аналізу та оцінки існуючих емпіричних даних ми можемо стверджувати, що існує сукупність особистісних та суб'єктних властивостей, які визначають специфіку самореалізації особистості. Більшість із них взаємопов'язані, в той же час навіть тісно взаємопов'язані властивості можуть впливати на змістовні та формально-динамічні характеристики самореалізації. Враховуючи певну стабільність особистісних властивостей, ми можемо прогнозувати успішність самореалізації, особливо в нестабільних умовах. Спираючись на отримані результати теоретичного дослідження проблеми самореалізації, було б доречно вибуду-

вати ієрархічну структуру цих властивостей і визначити їх зв'язки з різними компонентами й характеристиками самореалізації. Подібна структура особистісних детермінант самореалізації могла б сприяти принципівому розвитку уявлень про самореалізацію суб'єкта.

Список використаних джерел

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 301 с.
2. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: В 2-х т. Т.1. – М.: Педагогика, 1980. – 232 с., ил. – (Труды д. чл. и чл.-кор. АПН СССР).
3. Анциферова Л.И. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии / Л. И. Анциферова. – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2006. – 512 с.
4. Балл Г.О. Анализ сущности личностной свободы в контексте гуманизации освіти і виховання // Діалог культур: Україна у світовому контексті. Філософія освіти: Зб. наук. праць / Ред. кол.: Зязюн І.А. та ін. – Львів: Світ, 1999. – Вип. 4. – С. 33–42.
5. Выготский Л.С. Словарь / Под. ред. А.А. Леонтьева. – М.: Смысл, 2004.
6. Вірна Ж. П. Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога: Монографія. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. – 320 с.
7. Деркач А. А. Акмеологические основы развития профессионализма / А.А. Деркач. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: НПО “МОДЭК”, 2004. – 752 с. – (Серия “Психологи Отечества”).
8. Журавлев А. Л., Купрейченко А. Б. Структура и личностные детерминанты экономического самоопределения субъекта // Психологический журнал. – 2008. – Т. 29. – №2. – С.5–15.
9. Климов Е.А. Психология профессионала. – М.: Издательство “Институт практической психологии”; Воронеж: НПО “МОДЭК”, 1996. – 400 с.
10. Костюк Г.С. Роль професійного самовизначення в формуванні особистості // Питання професійної орієнтації учнів. – К.: Радянська школа, 1969. – С. 3–14.
11. Коростылева Л.А. Психология самореализации личности: затруднения в профессиональной сфере. – СПб.: Речь, 2005. – 222 с.
12. Леонтьев Д.А. Самореализация и сущностные силы человека / Д.А. Леонтьев // Психология с человеческим лицом:

- гуманистическая перспектива в постсоветской психологии. – М.: Смысл, 1997. – С. 156–176.
13. Ложкін Г.В., Глуханюк Н.С., Воляннюк Н.Ю. Проблема суб'єкта як теоретична основа професіоналізації особистості // Психологія і суспільство. – 2003. – № 2. – С. 97–103.
  14. Маноха І. П. Професійний потенціал особистості: досвід онтологічного дослідження. Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 / Нац. ун-т імені Тараса Шевченка. – К., 1993. – 22 с.
  15. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко. – К.: Видавництво ТОВ “КММ”, 2006. – 240 с.
  16. Максименко С.Д. Психологічні проблеми та детермінанти життєвого самоздійснення людини // Всебічний розвиток особистості студента: Матеріали наук.-практ. конф. – Ірпінь, 2001. – С. 152–155.
  17. Максименко С.Д. Про предмет економічної психології та її місце в системі підготовки фахівців в Україні / С.Д. Максименко, Л. М. Карамушка, О. В. Креденцер // Актуальні проблеми психології: [Зб. наук. пр.] / АПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. – К., 2003. – Т. 1, вип. 11: Екон. психологія. Соц. психологія. Психологія упр. організац. психологія. – С. 3–9.
  18. Максименко С.Д. Особистість: прогноз розвитку і життєвий шлях: [Про пробл. прогнозування псих. розвитку] // Психолог. – 2006. – № 7. – С. 5–10.
  19. Максименко С.Д. Механізми трансформації структурних компонентів діяльності у професійному розвитку особистості в сучасних умовах / Матеріали Міжрегіонального наукового семінару [“Актуальні проблеми становлення особистості професіонала в ризиконебезпечних професіях”], (Київ 25 березня 2010 р.) / Мін-во оборони України Національний університет оборони України. – К.: НУОУ, 2010. – С. 12–14.
  20. Осьодло В. І. Критерії суб'єкта військово-професійної діяльності // Право і безпека: Науковий журнал. – 2009. – №2. – С. 228–233.
  21. Осьодло В.І. Когнітивні та екзистенційні феномени психіки в контексті самодетермінації / В. І. Осьодло // Вісник НАОУ. – 2009. – № 4(12). – С.107–112.
  22. Панок В. Г., Рудь Г.В. Психологія життєвого шляху особистості: Монографія. –К.: Ніка-Центр, 2006. – 280 с.
  23. Психологія особистості: Словник-довідник / За ред. П.П.Горностая та Т.М.Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
  24. Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці: Навчальний посібник. – Одеса: Букаєв В.В., 2009. – 579 с.
  25. Титаренко Т. М. Життєві домагання і професійне становлення особистості практичного психолога // Практична психологія та соціальна робота. – К. – 2003. – №4.
  26. Фрейдджер Р. Личность: теории, эксперименты, упражнения / Р.Фрейдджер, Д.Фейдимен. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 864 с.
  27. Чепелева Н. В. Формування професійної компетентності психолога //Актуальні проблеми психології: Наукові записки інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. академіка Максименка С. Д. – К., Ніка-Центр, 1999. – Вип. 19. – 286 с.
  28. Швалб Ю. М. Свідомість як відношення людини до світу // Психологія і суспільство. – 2004. – № 4 – С.154–166.
  29. Ямницький В. М. Психологія життєтворчої активності особистості: Монографія / В.М.Ямницький – Одеса: СВД Черкасов М.П., 2004. – 360 с.

The article deals with subject self-realization study prospects. It is offered the level structure of professional and basic personality and subject determinants.

Key words: professional self-realization, level structure, personality and subject properties.

Отримано: 10.03.2010

УДК – 159.923.2

З.М. Адамська

Розвиток суб'єктних якостей студентів-психологів у структурно-генетичній перспективі

У статті актуалізовано проблему особистісного зростання студентів – майбутніх психологів, розвитку їх здатності усвідомити завдання і цінності саморозвитку своєї особистості, створення власного образу світу. Висвітлено методичні засади та емпіричні результати експериментального дослідження особливостей розвитку суб'єктних якостей майбутніх психологів.